

УДК 159.922.73-053.313-053.4

Наталія Баташева

Інститут спеціальної педагогіки НАПН
України

<https://orcid.org/0000-0002-2685-2258>

**ОСОБЛИВОСТІ ЕКСПРЕСИВНОГО КОМПОНЕНТУ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ
ДОШКІЛЬНИКІВ ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ**

У статті представлено особливості експресивного компоненту емоційної сфери дошкільників із затримкою психічного розвитку залежно від соціальних умов виховання. Для визначення особливостей експресивного компоненту емоційної сфери проведено дослідження з вивчення: поведінки дитини під час спілкування з дорослими і однолітками, індивідуальної поведінки; експресивних реакцій: міміки, пантоміміки, мовлення, звукових та мовленнєвих засобів експресії; діапазону емоційних переживань, ситуацій їх виникнення; наявності неадекватних емоційних реакцій за силою і знаком; переважаючого емоційного тла настрою.

Ключові слова: емоційна сфера, експресивний компонент, дошкільники, затримка психічного розвитку.

На тлі поставлених завдань реформування освітньої політики в Україні, у сензитивній структурі розвитку дітей дошкільного віку важлива роль відводиться емоційній сфері. Емоційний розвиток визначається загальною

логікою розвитку особистості дитини вцілому, зміною видів діяльності, у яких формуються емоційні процеси, зокрема емоційна експресія, специфіка взаємодії дитини зі світом людей та предметів. Емоційна експресія є невід'ємною частиною емоційної сфери, яка розглядається як сукупність вербальних і невербальних позначень емоцій. Ступінь розвитку емоційної експресивності впливає на якість міжособистісних стосунків, а також уміння виражати і розпізнавати емоції, що є необхідною умовою для соціалізації дитини.

Теоретичні аспекти проблеми емоційного розвитку дітей представлені у низці вітчизняних та зарубіжних досліджень з позиції ключових факторів адаптації та соціалізації - В.Віллонас, Л.Виготський, О.Запорожець, Є.Ільїн, А.Кошелева, О.Леонт'єв, Я.Неверович, Casey, Harris, Saarni та ін.; емоційна сфера як багатогранне утворення особистості - Л.Виготський, О.Запорожець, К.Ізард, Є.Ільїн Р.Лазарус, П.Лафреп'є та ін.); в аспекті розвитку мови емоції розглядалися - О.Гордеевою, Bretherton, Lewis, Wolman, King; мімічні засоби експресії розкрито у працях М. Агавелян, О.Бодальова, А.Дітмена, П.Екмана, К.Ізарда, В.Лабунської, Я. Рейковського, та ін.; емоційну експресію дітей дошкільного віку досліджували - Г.Бреслав, О.Запорожець, Д.Ельконін, О.Ізотова, О.Нікіфорова, П.Якобсон та ін. Загальним тлом наукових висновків щодо проблеми експресивних виразів, які представлені у наукових джерелах, є акцент на функції відображення у виразних рухах емоційних станів людини, які виявляються у міміці, пантоміміці, інтонаційних і вегетативних змінах, мовленні [7; 8].

Психологічні особливості дітей із затримкою психічного розвитку (ЗПР) описувалися Т.Вісковатвою, Т.Ілляшенко, А.Обухівською Л.Прохоренко, Т.Сак, О.Слепович, Т.Стерніною, У.Ульєнковою та ін. [3; 6] Особливості емоційної сфери у дошкільників із ЗПР, які найперше, пов'язані із етіопатогенезом цього стану, відзначені у працях Н.Белопольської, Т.Власової, О.Защиринської, К.Лебединської, В.Лубовського, Л.Маркової, О.Слепович, М.Певзнер та ін. Як стверджують вчені емоційна сфера дітей із ЗПР характеризується незрілістю, яка виявляється у ситуативності поведінки, нестійкості, нестабільності емоційних проявів, труднощах емоційної регуляції поведінки [2; 4; 5].

Розумінню дітьми із ЗПР емоційного стану інших людей надає увагу Т.Стерніна. Вчена стверджує, що у багатьох дітей дошкільного віку несформовані вміння правильно оцінювати як свої успіхи, невдачі, особистісні якості, так і інших дітей (дорослих), причому не тільки в ігровій, але й в інших видах діяльності: навчанні, праці і спілкуванні.

Досліджуючи особливості формування позитивного ставлення дітей із ЗПР дошкільного віку до близьких і однолітків, О. Васильєва, наголошує, що навіть незначний привід може викликати емоційне збудження дитини і навіть різку афективну реакцію, неадекватну ситуацію. Така дитина то проявляє доброзичливість по відношенню до інших, то раптом стає злою і агресивною. При цьому агресія спрямовується не на дію особистості, а на саму особу. Часто у цих дітей спостерігається стан занепокоєння, тривожність.

На думку І.Воропаєвої, В.Лебединського, у дошкільників із ЗПР спостерігається відставання у розвитку механізмів емоційної виразності. Вчені зазначають, що найбільш вираженими проявами несформованості емоційної сфери є емоційна нестійкість, лабільність, легкість зміни настроїв і контрастних проявів емоцій, нетолерантність до фруструючих ситуацій. В.Лебединський

підкреслює, що спостерігається залежність логіки емоційного розвитку дітей із ЗПР від умов виховання [2].

Дослідження Л.Маркової свідчать про порушення у дітей із ЗПР виразної моторики, невміння правильно висловити свої почуття, скутість, незграбність або неадекватність міміко-жестового мовлення ускладнюють спілкування дітей з однолітками та дорослими. Дітям з бідною експресією важко зрозуміти, те що їм повідомляють невербальними засобами, вони неправильно оцінюють власне ставлення до себе, що може бути причиною поглиблення у них астенічних рис характеру і проявів вторинних невротичних нашарувань [5].

Разом з тим, дослідження особливостей емоційної сфери дітей дошкільного віку із ЗПР, залишаються ще недостатньо розкритими і потребують подальшого вивчення та розроблення прийомів і методів корекції порушень їх емоційного розвитку.

З цією метою було проведено дослідження, яке передбачало вивчення специфіки емоційної сфери дошкільників із ЗПР, які виховуються у різних соціальних умовах. Окреслені завдання дослідження були спрямовані на з'ясування особливостей функціонування окремих складових емоційної сфери, зокрема її експресивного компонента.

Для дослідження експресивного компоненту ми використали експериментальну методику «Спостереження» модифіковану І.Кареліною. Вивчення експресивного компоненту здійснювалося за наступними критеріями: спостереження за поведінкою дитини під час спілкування з дорослими і однолітками, індивідуальною поведінкою; дослідження експресивних реакцій: міміка, пантоміміка, мовлення, звукові та мовленнєві засоби експресії, поведінкові дії; визначення діапазону емоційних переживань та ситуацій їх виникнення; наявність неадекватних емоційних реакцій за силою і знаком; емоційне тло настрою. У якості досліджуваних виступили діти із ЗПР дошкільного віку, які виховуються у дитячому будинку, а також дошкільники із ЗПР, які виховуються у сім'ї і відвідують спеціальний дошкільний навчальний заклад (СДНЗ).

Розглянемо отримані результати.

Дослідження особливостей поведінки дітей у спілкуванні з дорослими та однолітками під час організованої (виховна, навчальна) і неорганізованої (вільна гра) діяльності свідчить, що дошкільники із ЗПР, які виховуються у дитячому будинку мають труднощі у спілкуванні з дорослими. Під час неорганізованої ігрової діяльності дошкільники із ЗПР використовують дві форми спілкування: для більшості дітей 4-6 років із ЗПР притаманна ситуативно ділова форма спілкування, а для дітей 6-7 років позаситуативно-пізнавальна форма спілкування. Позаситуативно-особистісна форма спілкування, яка притаманна дітям з нормативним розвитком, у дошкільників із ЗПР не спостерігалася.

За результатами спостереження констатується значне відставання у розвитку спілкування дошкільників із ЗПР, які виховуються у будинку дитини, з дорослими, порівняно з віковими нормами. Так, для дітей у віковому діапазоні 4-6 років (53,3%) та 6-7 років (22,2%), притаманне встановлення контакту з дорослим, але він має примітивний та поверховий характер. Якісний аналіз свідчить, що ці діти відчувають «емоційний голод», при цьому вони легко вступають в контакт з будь-яким дорослим. Однак у спільній діяльності, грі,

позаситуативному спілкуванні, бесіді з дорослим діти віддають перевагу безпосередньому фізичному контакту: обніматися, гладити по голові, тримати за руку, притискатися.

Для 20% дошкільників із ЗПР, які виховуються у дитячому будинку, віком 4-6 років та 33,3% 6-7 років притаманні відчуженість, емоційна холодність, невміння емоційно спілкуватися, нервозність, поверховість контактів. У них не виникає активності до співробітництва, а також прагнення і здатності до певної діяльності разом з дорослим. Спроба дорослого аргументувати привабливість спільної гри, іншої діяльності може викликати раптове відчуження, показову байдужість, скутість, що є варіантом захисної поведінки, яка маскує страх, тривожність, невпевненість в собі. Ці діти не вміють проявляти себе у спілкуванні, часто намагаються усамотнитися, вони обережні у проявах власних інтересів. Це може бути пов'язано з несформованістю простих засобів встановлення контактів з оточуючими, специфічними умовами виховання у дитячому будинку, депривацією, попереднім негативним досвідом спілкування, раннім віком початку сирітства, наявності біологічного фактору (тобто затримки психічного розвитку), що порушує психічний розвиток дітей, спотворює їх емоційну сферу.

Невелику групу дошкільників із ЗПР, які виховуються у дитячому будинку, 26,7% дітей 4-6 років і 44,4% дітей 6-7 років складають «гармонійні діти» з відносно сформованими навичками спілкування. Ці діти виявляють прагнення до спілкування та спільної діяльності з дорослим, виконують його вказівки.

Отже, ситуативність у поведінці, нездатність до конструктивного вирішення проблем, організації власної діяльності, самостійного дотримання правил гри у досліджуваних обумовлена тим, що спілкування дітей з дорослими у дитячому будинку не надає можливості для самостійності, а також обмежує її чітким режимом дня, постійними вказівками дорослого, контролем з його боку.

Отримані дані дослідження щодо спілкування з дорослими дошкільників із ЗПР віком 4-6 років, які виховуються у сім'ї і відвідують СДНЗ у різних сферах діяльності свідчать, що у них переважає ситуативно-ділова форма спілкування з дорослими на відміну від дошкільників з нормативним розвитком, для яких притаманні позаситуативні форми спілкування. Дослідження особистісних контактів у грі виявило, що у дітей із ЗПР значно менше звернень до дорослого, які пов'язані з пізнанням навколишнього світу, ніж у дошкільників з нормальним розвитком. Вони рідко звертаються до дорослого за оцінкою власної діяльності, часто обережні у прояві своїх інтересів. У спілкуванні з дорослими відсутня жвавість, спостерігається пасивність у грі. Навіть незначні невдачі під час виконання завдання провокують дітей на відмову завершити справу, що супроводжується замкнутістю та настороженістю. Разом з тим, вони чутливі до ласки, доброзичливого ставлення, співчуття, недиференційованих вербальних оцінок діяльності («Молодець», «В тебе гарно виходить» та ін.), охоче йдуть на контакт, рідше скаржаться на втому і відмовляються від запропонованої їм діяльності, якщо спілкування з дорослими має позитивну емоційну модальність, створюється ситуація успіху, довіри. Водночас, слід підкреслити, що спілкування дошкільників із ЗПР, на відміну від однолітків з нормативним розвитком, характеризується низьким рівнем мовленнєвої активності.

У ході вивчення спілкування з однолітками визначено, що спілкування дошкільників із ЗПР усіх груп відрізняється від спілкування дітей з нормативним розвитком. Контакти з однолітками у дошкільників із ЗПР, які виховуються у дитячому будинку, бідні за змістом та емоційною насиченістю (73,3% - діти 4-6 років та 61,1% - діти 6-7 років). У грі вони неухважно до дій та стану партнера, часто зовсім не помічають образу, прохання і сліз однолітків. Знаходячись поряд, грають окремо або усі грають з усіма. Спільні ігри мають процесуальний характер, відсутня рольова взаємодія у грі. Контакти у грі зводяться до конкретних звернень і зауважень щодо дій однолітка («дай», «дивись», «посунься» та ін.) із демонстрацією знервованості, зміни настрою, конфліктами, які протікають різко, з гострими негативними переживаннями. З'ясовано, що постійну прив'язаність до однолітка має 26,6% дітей із ЗПР 4-6 років і 38,9% 6-7 років, які виховуються у дитячому будинку і ця прив'язаність не залежить від віку і статусу дитини у групі. Водночас, немає постійно ізолюваних дітей.

Поряд з цим було встановлено, що спілкування з однолітками у дошкільників із ЗПР, які виховуються у сім'ї і відвідують СДНЗ, має епізодичний характер. Контакти цих дітей бідні за змістом та емоційною насиченістю (64,3% - діти 4-6 р.; 54,5% - діти 6-7 р.). Ці діти, байдужі до оцінок їхньої діяльності однолітками, а також до їх емоційних станів. У спілкуванні з однолітками немає стійких пар, груп спілкування. За власною ініціативою діти рідко звертаються до однолітків з пропозицією спільно пограти, вони здебільшого спостерігають за малюванням, конструюванням, ігровими діями інших. При цьому, дорослий у більшості випадків є організатором гри. Серед дошкільників із ЗПР, які виховуються у сім'ї і відвідують СДНЗ більше дітей мають постійну прив'язаність до однолітка (35,7% - діти 4-6 р.; 45,5% - діти 6-7 р.).

На відміну від дошкільників із ЗПР, у дітей з нормативним розвитком (75,7% - діти 4-6 р.; 82,3% - діти 6-7 р.) спілкування з однолітками багатше за призначенням і функціями, контакти з однолітками емоційно забарвлені. У спілкуванні вони більш розкуті, кажуть несподівані слова, передражнюють один одного, виявляють творчість і фантазію, демонструють різноманітність експресивно-мімічних виявів емоцій, які виражають найрізноманітніші емоційні стани - від лютого обурення до бурхливої радості, від ніжності і співчуття до бійки. У дошкільників з нормативним розвитком є постійні партнери у грі, які через певний час можуть змінюватися. У спільну ігрову діяльність залучається значно більша кількість дітей, які беруть на себе певні ролі, висловлюють свої бажання («Я знаю краще як лікувати», «Я буду продавцем, а ти покупець», «Давай я буду ніби чарівниця» тощо).

Ще одним критерієм сформованості експресивного компонента емоційної сфери визначено експресивні реакції: емоційна експресія (міміка); виразна моторика тіла (пантоміміка); мовленнєві реакції дітей; ступінь активності в діяльності. Результати спостереження за експресивними реакціями дошкільників свідчать, що більшість дітей, які виховуються у дитячому будинку (43,4% - діти 4-6 р.; 44,4% - діти 6-7 р.) мають труднощі під час експресивного вияву емоцій порівняно з дітьми із ЗПР, які виховуються у сім'ї і відвідують СДНЗ (32,1% - діти 4-6 р.; 22,7% - діти 6-7 р.) та дошкільниками з нормативним розвитком (9,1% - діти 4-6 р.; 5,9% - діти 6-7 р.). Серед дошкільників із ЗПР, які виховуються у сім'ї і відвідують СДНЗ, менше дітей демонструють одноманітне,

примітивне оформлення моторного зображення емоцій з використанням жестів, частково рухів тіла. Часто у дошкільників із ЗПР 4-6 років спостерігається оформлення моторного зображення емоцій шляхом наслідування дій однолітків.

Варто зазначити, що дошкільники із ЗПР, які виховуються у дитячому будинку демонструють значно гірші результати за критерієм емоційних реакцій порівняно з іншими категоріями дітей. Труднощі експресивного вияву емоцій у дошкільників із ЗПР, які виховуються у дитячому будинку можуть бути пов'язані з обмеженими уявленнями про різні емоції, браком досвіду емоційного прояву емоцій іншими людьми.

Деякі дошкільники, які виховуються у дитячому будинку (23,3% - діти 4-6 р.; 16,7% - діти 6-7 р.), а також дошкільників із ЗПР, які виховуються у сім'ї і відвідують СДНЗ (21,5% - діти 4-6 р.; 36,4% - діти 6-7 р.) порівняно з дошкільниками з нормативним розвитком (9,1% - діти 4-6 р.; 17,6% - діти 6-7 р.) виразно виявляють окремі емоції (радість, гнів, сум), використовують не всі складові експресії, часто повторюють пози, жести, спостерігається стереотипність оформлення зображення емоцій, мовленнєві реакції невиразні. Діти із ЗПР потребують емоційно забарвленої участі дорослого у діяльності, хоча, загалом, охоче виконують ігрові завдання. Однак труднощі, яких зазнають вони у ході виконання завдання, призводять до зниження активності в грі, втрати інтересу до його виконання, скутості, напруженості, невиразності мовлення, пасивності.

У ході дослідження було відзначено, що лише деякі дошкільники із ЗПР, які виховуються у дитячому будинку (33,3% - діти 4-6 р.; 38,9% - діти 6-7 р.) демонструють яскравість, виразність оформлення моторного зображення емоцій (радість, гнів, сум, страх, здивування), використовують усі складові емоційної експресії (міміку, жести, пантоміміку, вокалізацію) порівняно з дошкільниками із ЗПР, які виховуються у сім'ї і відвідують СДНЗ (46,4% - діти 4-6 р.; 40,9% - діти 6-7 р.). На відміну від них, серед дошкільників з нормативним розвитком значно більше дітей демонструють емоційно забарвлену поведінку (81,8% - діти 4-6 р.; 76,5% - діти 6-7 р.).

Підсумовуючи можна стверджувати, що дослідження експресивних реакцій дошкільників із ЗПР, які виховуються у будинку дитини, виявило значні відмінності від ровесників із ЗПР, які виховуються у сім'ї і відвідують СДНЗ та дошкільників з нормативним розвитком.

Розглянемо результати дослідження в контексті визначення діапазону емоційних переживань, ситуацій їх виникнення. Кількісний та якісний аналіз отриманих даних дозволяє свідчити, що у дошкільників із ЗПР, які виховуються у дитячому будинку (60% - діти 4-6 р.; 55,6% - діти 6-7 р.) та дошкільників із ЗПР, які виховуються у сім'ї і відвідують СДНЗ (46,4% - діти 4-6 р.; 40,9% - діти 6-7 р.) емоції недостатньо диференційовані. У цих дітей спостерігається звуження діапазону емоцій, їх примітивність, а диференційовані тонкі відтінки переживань майже відсутні. Загалом, дошкільники із ЗПР демонструють прості емоції (радість, страх, сум і гнів). Варто зазначити, що для дітей середнього дошкільного віку із ЗПР, які виховуються у дитячому будинку притаманна одноманітність, нестійкість, примітивність і полярність (задоволення або незадоволення) емоцій: вони або чимось дуже задоволені і радіють, або, навпаки, засмучуються і плачуть.

На відміну від дошкільників із ЗПР діти з нормативним розвитком демонструють значно більшу гамму емоцій. Так, дошкільники 4-6 років з

нормативним розвитком (78,8%) крім простих емоцій демонструють розширення модального ряду за рахунок соціалізації емоційних переживань (образу, сорому). Дошкільникам 6-7 років (82,3%) доступним є розуміння і складних емоцій - відризи, презирства, здивування, провини.

Отже, серед категорії дітей із ЗПР, які виховуються у дитячому будинку найбільша кількість дітей демонструє звуження діапазону емоційних переживань та недиференційованість відтінків емоцій порівняно з дошкільниками із ЗПР, які виховуються у сім'ї і відвідують СДНЗ, а також однолітків з нормальним розвитком.

Отримані результати спостереження за емоційним станом дошкільників із ЗПР під час організованої діяльності свідчать, що домінуючою емоцією протягом заняття є радість (56,3% дошкільників з дитячого будинку та 64% дошкільників із ЗПР з СДНЗ, які перебувають у радісному емоційному стані). Антецедентами виникнення емоції радості є будь-яке позитивне ставлення, схвалення за виконану роботу, допомога однолітка. З'ясовано, що не відчувають страху, проте демонструють тривогу- 22,9% дошкільники із ЗПР, які виховуються у дитячому будинку та 18% дошкільників зі спеціального ДНЗ. Підвищення рівня тривоги у дошкільників із ЗПР обох груп є ситуативним явищем, яке найчастіше спричинене труднощами, невдачами, які виникають під час виконання завдань у ході діяльності, а також під час спілкування з дорослими та однолітками. Поряд з цим, байдуже ставлення до діяльності виявляють 16,6% дошкільників із ЗПР з дитячого будинку, порівняно з дошкільниками із ЗПР зі спеціального ДНЗ (12%). Наявність байдужості і тривоги у дітей свідчить про домінування астенічних емоцій, що негативно впливає на навчально-виховний процес.

Водночас виявлено, що агресивні поведінкові вияви демонструють 14,6% дошкільників із ЗПР, які виховуються у дитячому будинку, для порівняння - 18% дошкільників із ЗПР зі СДНЗ. Часто причинами появи гніву є труднощі виконання завдання, дії однолітків. Цей факт можна пояснити тим, що у дитячому будинку, дитина постійно взаємодіє з однієї і тієї ж досить вузькою групою однолітків, тобто відносини у групі складаються по типу родинних.

У ході дослідження адекватності емоційних реакцій виявлено певні особливості, які притаманні дошкільникам із ЗПР. Емоційні реакції цих дітей тісно пов'язані з результатом діяльності, успіх чи невдача у якій часто супроводжується неадекватною реакцією. Діти демонструють експресивні емоційні реакції, які або абсолютно не відповідають модальності антецеденту (в ситуації неуспіху раділи, посміхались, а в ситуації успіху виявляли експресивні ознаки сорому, зняковілість), або відповідають частково (у ситуації неуспіху демонстрували образу). Діти з нормативним розвитком демонструють значно адекватніші експресивні емоційні реакції, аніж дошкільники із ЗПР.

Порушення адекватності емоційних експресивних реакцій у ситуації неуспіху було виявлено різного ступеня, зокрема, неадекватні експресивні емоційні реакції у ситуації невиконання завдання демонстрували 18,7% дошкільників із ЗПР, які виховуються у дитячому будинку, 14% дошкільників із ЗПР, які виховуються у сім'ї і відвідують СДНЗ. Ці досліджувані виявляли негативне ставлення до завдання і відмовлялися виконувати наступне завдання. З'ясовано, що найбільша кількість випадків неадекватного емоційного реагування притаманна дошкільникам із ЗПР 4-6 років, найменша - для дошкільників 6-7 років, що свідчить про розвиток здатності до ситуативної

емоційної регуляції під впливом корекційно-виховної роботи. Дошкільники із ЗПР, які виховуються у сім'ї і відвідують СДНЗ частіше виявляють соціально адекватніші форми експресивного емоційного реагування в емоціогенних ситуаціях, аніж дошкільники, які виховуються у дитячому будинку. Це може бути пов'язано із результатами більш цілеспрямованої, комплексної корекційно-виховної роботи, яка здійснюється в умовах СДНЗ, що свідчить про суттєвий вплив освітнього середовища на адекватність емоційних експресивних реакцій дошкільників із ЗПР, а отже впливає на ситуативну емоційну регуляцію.

У ході дослідження тривалості емоційних проявів у дошкільників із ЗПР обох груп виявлено певні специфічні порушення, які притаманні і деяким дітям з нормативним розвитком. Так, у дошкільників із ЗПР, які виховуються у дитячому будинку (63,3% - діти 4-6 р.; 61,1% - діти 6-7 р.) та дошкільників із ЗПР, які виховуються у сім'ї і відвідують СДНЗ (57,2% - діти 4-6 р.; 54,6% - діти 6-7 р.) переважає нестійкість, емоційна лабільність переживань та відповідних експресивних проявів. Деякі дошкільники із ЗПР демонструють надмірну сталість емоційних реакцій, інертність, стереотипність, зокрема дошкільники із ЗПР, які виховуються у дитячому будинку (30% - діти 4-6 р.; 22,2% - діти 6-7 р.) та дошкільників із ЗПР, які виховуються у сім'ї і відвідують СДНЗ (25% - діти 4-6 р.; 27,3% - діти 6-7 р.). Однак, саме в умовах СДНЗ порушення тривалості емоційних проявів менш виразні порівняно з отриманими даними у групі дошкільників, які виховуються у середовищі дитячого будинку.

На відміну від дошкільників із ЗПР, у більшості дошкільників з нормативним розвитком (60,6% - діти 4-6 р.; 70,6% - діти 6-7 р.) не було виявлено порушень тривалості експресивних проявів. Тобто витримується повний цикл входу в емоційний стан і вихід з нього без накладання їх один на один. Зміна різних ситуацій не визначає зміни змісту емоційного стану дитини внаслідок стійкого емоційного ставлення до різних об'єктів і збільшення часу протікання емоційного реагування. У старшому дошкільному віці вихід із емоційного стану здійснюється довільно дитиною відповідно до соціальної установки або вимог гри.

У ході дослідження емоційного тла настрою (позитивне, негативне, нейтральне) було з'ясовано, що у дошкільників із ЗПР переважає позитивне емоційне тло настрою, діти бадьорі, життєрадісні (зокрема, у дошкільників із ЗПР, які виховуються у сім'ї і відвідують спеціальний ДНЗ (64,3% - діти 4-6 р.; 63,6% - діти 6-7 р.), а також у дошкільників із ЗПР, які виховуються у дитячому будинку (53,4% - діти 4-6 р.; 55,5% - діти 6-7 р. - виявлено меншість дітей позитивно налаштованих). Для порівняння, серед дошкільників з нормативним розвитком найбільше дітей мають позитивне емоційне тло настрою (87,8% - діти 4-6 р.; 82,4% - діти 6-7 р.), у них переважають позитивні емоції, яскравість емоційних реакцій, які виявляються у поведінці, що є віковою нормою емоційного життя дошкільника.

Водночас, виявлено, що негативне (знижене) емоційне тло настрою притаманне дошкільникам із ЗПР, які виховуються у сім'ї і відвідують СДНЗ (25% - діти 4-6 р.; 18,2% - діти 6-7 р.), а також дошкільникам із ЗПР, які виховуються у дитячому будинку (36,4% - діти 4-6 р.; 33,4% - діти 6-7 р.). Серед дошкільників з нормативним розвитком негативне емоційне тло має значно менше дітей (6,1% - діти 4-6 р.; 5,9% - діти 6-7 р.). Тобто, серед дошкільників із ЗПР, які виховуються у дитячому будинку, найбільше дітей мають знижене

емоційне тло настрою, пасивність, в'ялість, настороженість, плаксивість. Це може бути пов'язано із особливостями ЦНС, а також закритими умовами виховання, що не дає можливостей для позитивного емоційного досвіду, позитивних емоційних переживань.

Нейтральне емоційне тло настрою визначено у дошкільників із ЗПР, які виховуються у сім'ї і відвідують СДНЗ (10,7% - діти 4-6 р.; 18,2% - діти 6-7 р.), а також у дошкільників із ЗПР, які виховуються у дитячому будинку (10% - діти 4-6 р.; 11,1% - діти 6-7 р.) порівняно з дошкільниками з нормативним розвитком (6,1% - діти 4-6 р.; 11,7% - діти 6-7 р.). Нейтральне емоційне тло настрою цих дітей характеризується відсутністю вираженого ставлення до себе та навколишньої дійсності, виразного емоційного реагування.

Підсумовуючи отримані результати дослідження експресивного компоненту емоційної сфери у дошкільників із ЗПР, можна стверджувати, що порушення регуляторних функцій ЦНС та негативні соціальні умови виховання дошкільників із ЗПР призводять до неповноцінного сприймання ними емоційних станів інших людей й не завжди адекватному, недиференційованому виразу власних емоцій. Дошкільник із ЗПР, який виховується у дитячому будинку, має обмежений досвід переживань емоцій різних модальностей та їх діапазон, адже його накопичення відбувається у спілкуванні з іншими людьми, контактах з навколишньою дійсністю, яких дитина позбавлена, що призводить до збіднення когнітивно-афективної схеми емоцій. Виявлені особливості експресивного компоненту емоційної сфери дошкільників, а саме: обмежений обсяг емоційного досвіду, звуження діапазону переживань та поверхові знання про різні емоції; бідність і невиразність експресивних реакцій, нестійкість і емоційна лабільність переживань, значне відставання у розвитку спілкування з дорослими і однолітками; труднощі розуміння і вербалізації емоцій (у дошкільників із ЗПР, які зростають у сім'ї і відвідують СДНЗ виявлені дещо кращі показники, ніж у дошкільників із ЗПР, які виховуються у дитячому будинку) - значно ускладнюють їх соціалізацію.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробці корекційно-розвивальної методики формування емоційної сфери соціально депривованих дошкільників із ЗПР з урахуванням виявлених особливостей їх емоційного розвитку в умовах дитячого будинку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баташева Н.І. Особливості емоційного розвитку соціально депривованих дошкільників із затримкою психічного розвитку / Н.І.Баташева // Науковий Часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія: зб. наукових праць. Випуск 32. Частина 2. - К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2016. - С 279-283.
2. Васильєва Е.Н. Шестилетние дети: проблемы и исследования: монография / Е.Н. Васильєва. - Н. Новгород, 1993. - 98-108 с.
3. Діти із затримкою психічного розвитку та їх навчання / Т.Д. Ілляшенко, Н.А. Бастуй, Т.В. Сак. - К.: ІЗМН, 1997. - 128 с
4. Заширинская О.В. Психология детей с задержкой психического развития / О.В.Заширинская. - СПб.: Речь, 2003. - 432 с.
5. Маркова Л.С. Организация коррекционно-развивающего обучения дошкольников с задержкой психического развития / Л.С. Маркова. - М.: Аркти, 2003. - 169 с.

6. Прохоренко Л.І. Особливості самоконтролю у молодших школярів із затримкою психічного розвитку в навчальній діяльності / Л. І. Прохоренко // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія : Соціально-педагогічна. - 2012. - Вип. 19(2). - С 395-402.

7. Bretherton I. et al. Learning to talk about emotions: A functional perspective // *Child. Devel.* 1986. V. 57. N 3. P. 529—548.

8. Lewis W. C, Wolman R. Y., King M. L. The development of the language of emotions // *Amer. J. Psychiatr* V. 127. №11. P. 1491-1497.

REFERENCES:

1. Batasheva, N. I. (2016). Osoblyvosti emotsiinoho rozvytku sotsialno deprirovanykh doshkilnykiv iz zatrymkoiu psykhnichnoho rozvytku [Features of the emotional development of socially depressed preschoolers with a mental disorder]. In *Naukoyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Seriya 19. Korektsiina pedahohika ta spetsialna psykholohiia: zb. naukoyykh prats. Vol. 32. Part 2.* Kyiv: NPU imeni M.P. Drahomanova.

2. Vasileva, E. N. (1993). *Shestiletne deti: problemy i issledovaniia* [Six-year-old children: Problems and researches]. N. Novgorod.

3. Illiashenko, T. D., Bastun, N. A., & Sak, T. V. (1997). *Dity iz zatrymkoiu psykhnichnoho rozvytku ta ikh navchannia* [Children with mental retardation and their learning]. Kyiv: IZMN.

4. Zashchirinskaia, O. V. (2003). *Psikhologiya detei s zaderzhkoi psikhicheskogo razvitiia* [Psychology of children with mental retardation]. St. Petersburg: Rech.

5. Markova, L. S. (2003). Organizatsiia korrektsionno-razvivaiushchego obucheniia doshkolnikov s zaderzhkoi psikhicheskogo razvitiia [Psychology of children with mental retardation]. Moscow: Arkti.

6. Prokhorenko, L. I. (2012). Osoblyvosti samokontroliu u molodshykh shkoliariv iz zatrymkoiu psykhnichnoho rozvytku v navchalnii diialnosti [Features of self-control of primary schoolchildren with a mental retardation in educational activities]. In *Zbirnyk naukoyykh prats Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Seriya: Sotsialno-pedahohichna: Vol. 19(2).*

7. Bretherton I. et al. (1986). Learning to talk about emotions: A functional perspective. *Child. Devel.* V. 57. N 3.

8. Lewis, W. C, Wolman R. Y., & King M. L. The development of the language of emotions. *American Journal of Psychiatry*, 127(11), 1491-1497.

Nataliia Batasheva. Expressive Component of the Emotional Sphere Preschool Children with Mental Retardation.

The article presents the features of expressive component of the emotional sphere preschool children with mental retardation, depending on the social conditions of education. To study the features of the expressive component of the emotional sphere conducted a study on: the child's behavior during interaction with adults and peers, individual behavior; expressive reactions: mimicry, pantomime, sound and speech means of expression; range of emotional experiences, situations of their occurrence; the presence of inadequate emotional reactions in strength and sign; the prevailing emotional background of the mood. Preschool children with mental retardation have a limited amount of emotional experience, narrowing the range of experiences and superficial knowledge of different emotions. In preschool children with mental retardation identified poverty and opacity expressive reactions, instability and emotional lability experiences significant lag in the development of communication with adults and peers, difficulty understanding and verbalizing emotions.

Keywords: emotional sphere, expressive component, preschool children, mental retardation.